

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 32.01: 008: 31664(477)

Воляннюк Ольга Ярославівна,
кандидат політичних наук,
науковий співробітник відділу дослідження
теоретичних та прикладних проблем національної пам'яті
Українського інституту національної пам'яті

**СУСПІЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ
(методична розробка до лекції)**

Представлені вибіркові та адаптовані до навчального процесу матеріали з теорії суспільної пам'яті. Визначено основні напрямки проведення лекційного заняття з проблем спільного пригадування і забуття у політичному житті для студентів спеціальності «Політологія».

Ключові слова: студії пам'яті, суспільна пам'ять, політика пам'яті, демократична політична культура, політична освіта.

Політична освіта у сучасній Україні динамічно змінюється, набуває нової якості, що обумовлено трансформаційними політичними процесами у країні, перетвореннями світоглядних установок, змінами ціннісних пріоритетів у суспільстві. Зміст, інформаційне наповнення навчальних програм, планів підготовки студентів-політологів постійно оновлюється з огляду на суттєві здобутки вітчизняної політології, реалізовані наукові проекти у галузі політичних досліджень в Україні та закордоном. Важливим доповненням до сучасних тематичних планів навчальних дисциплін є відносно нові, однак гостро актуальні студії пам'яті. Світова соціо-гуманітаристика перебуває сьогодні під значним впливом меморіальної парадигми. Внесення відповідних результатів наукових досліджень суспільної пам'яті у навчальний процес значно збагатило б зміст політичної освіти у сучасній Україні. Напрацювання у галузі студій пам'яті заслуговують на виокремлення самостійного спецкурсу у системі підготовки бакалаврів і магістрів спеціальності «політологія», а також можуть становити окремий тематичний модуль таких дисциплін як «Сучасна західна політична наука», «Проблеми демократії і демократизації», «Політична психологія», «Теорія політичних конфліктів» та ін. Нижче пропонуємо матеріал, підготовлений в рамках лекційного курсу «Політичні відносини та процеси у сучасній Україні» для студентів освітньо-кваліфікаційних рівнів «магістр» та «спеціаліст» відділення «Політологія».

В межах лекційного заняття за темою «Суспільна пам'ять як вимір політичного розвитку сучасної України» пропонується розглянути наступні питання:

1. Теорія суспільної пам'яті та сучасна політологія
2. Політичне життя суспільства за законами memory studies
3. Політика пам'яті: предмет, суб'єкти, інструментарій, стратегії
4. Культура пам'яті як чинник становлення демократії у сучасній Україні

Важливою умовою успішного засвоєння матеріалу є знайомство студентів зі класичними працями науковців, що заклали основи сучасних студій пам'яті, зі новітніми джерелами дослідження у цій галузі, зі сучасними вітчизняними, зокрема й політологічними, розвідками у царині суспільного пригадування і забуття. Роботи західних вчених Г.Алмонда [1], Ф.Анкерсмита [2], А.Ассман [3], Ф. Йейтс [5], Р.Козеллека [6], П.Нора [14], П.Рікера [16], М.Хальбвакса [19], Б.Шацької [20] дали початок дискусії у незалежній Україні про можливість й природу спільно пригадувати і забувати, про значення такого процесу у політичному розвитку суспільства.

Визначальною ознакою сучасного стану наукової розробки теорії суспільної пам'яті на пострадянському просторі є відкритий міждисциплінарний діалог (дослідження

В.Артюха, Ю.Афанасьєва, В.Бебика, В.Вашкевича, І.Гирича, Я.Грицака, В.Жадько, Ю.Зерній, А.Киридон, Г.Коньшини, Г.Лебедевої, Ю.Лотмана, В.Масненко, Л.Нагорної, Ю.Опалько, В.Полянського, М.Рябчука, І.Симоненка, А.Соколова, Л.Стародубцевої, Ж.Тощенко, О.Удода, О.Фостачук, Ю.Шаповала та ін.). У підготовці навчального матеріалу при нагоді стануть наукові періодичні видання, присвячені заданій проблематиці [див. напр.4; 12; 13]. Робота з цими джерелами, пошук та огляд нових наукових статей вітчизняних дослідників у галузі *memory studies* може становити окреме завдання для самостійного опрацювання студентів, що здобувають освіту магістра політології.

При вивченні сучасних теорій суспільної пам'яті особливу увагу слід звертати на категоріальний апарат та методологічні засади дослідження відповідної проблематики. Відомо, що більшість маніпулятивних практик та популістських декламацій політичних акторів, що вдаються до пам'ятевої проблематики, пов'язані саме з підміною понять й суджень. Майбутньому політологу важливо розрізняти такі дефініції як «культурна пам'ять» і «культура пам'яті»; «історична політика», «меморіальна політика» і «політика пам'яті»; «війна пам'ятей» та «конкуренція інтерпретацій»; «народна пам'ять», «офіційна пам'ять», «контрпам'ять» тощо. Визначення цих понять практично не розкриті у вітчизняних енциклопедичних та довідкових виданнях. Виняток становить висвітлення окремих аспектів пам'ятевої тематики на сторінках «Енциклопедії етносторонності» [9], короткого енциклопедичного словника «Філософія політики» [18], а також сучасного видання «Політична енциклопедія» [15]. З огляду на це, доречно запропонувати студентам провести словникову роботу – на основі опрацьованих наукових статей та монографій укласти короткий понятійний довідник з проблеми. До запису під час лекції необхідно окремо зупинитися на ключових визначеннях категорій «суспільна пам'ять», «політика пам'яті», «культура пам'яті».

Суспільна пам'ять передбачає рух спогадів та їх інтерпретацій у часі, послідовну зміну станів політичної свідомості, сукупність дій відтворення, збереження, забування, націлених на певні важливі для даної спільноти результати. Вона виступає інтегруючим фактором зв'язку соціально-політичних інститутів та процесів минулого, сьогодення і майбутнього. Це водночас творчий і насильний/мобілізований, консенсусний і конфліктний, стихійний і організований процес суспільного пригадування і забуття. Еволюція наукового знання про суспільну пам'ять розгортається через розвиток домінуючих класичних західних парадигм пам'яті («соціальних рамок пам'яті» М.Хальбвакса, «соціальних звичаїв і традицій» П.Коннертона, «фільтрів пам'яті» Р.Козеллека, «ареалів пам'яті» П.Нора, етико-філософське вчення П.Рікера, «просторів спогаду» А.Ассман, «винайдення традиції» Е.Гобсбаума, «ментальних кордонів нації» Д.Вояковського та ін.); через історію застосування в рамках багатьох наук різних дефініцій, пов'язаних з цим явищем; а також через зміну власне політологічного наповнення даного поняття. Їх комплексне вивчення дозволяє виділити інтегровану, найбільш широку та адекватну предмету політичної науки категорію – «суспільна пам'ять».

Більшість сучасних дослідників феномену пам'яті перетинають межі різних дисциплін, виходять за національні рамки соціально-гуманітарних наук, практикують теоретичні і прикладні дослідження. Дискусії викликають різноманітні, нерідко схожі за змістом або визначенням, словосполучення, що зустрічаються у сучасних наукових виданнях: «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «етнічна пам'ять», «соціальна пам'ять», «пам'ять нації», «народна пам'ять», «пам'ять поколінь», «пам'ять світу» тощо. Вибір науковцем тієї чи іншої дефініції багато в чому залежить від галузі знань, у якій цей вчений працює, конкретного предметного поля досліджень.

Доречно наголосити на відмінності феномену суспільної пам'яті від історії, історіописання, політики пам'яті; а також вирізнити близькі політологічні категорії, що увиразнюють проблематику *memory studies* для сучасної політичної науки, вказують на міждисциплінарні зв'язки. Йдеться про такі політичні явища і процеси як політичний

розвиток, динаміка і спадкоємність політичної системи, демократизація, політичні інтереси, політична традиція, політичний міф, політична соціалізація, політична культура, політичний досвід, ментальність, соціально-політична комунікація, політична поведінка, політична духовність та ін. Вагомою є роль суспільної пам'яті у функціонуванні політичної свідомості, що не обмежується лише збереження та відтворенням політичного досвіду спільноти. Пам'ять є сфокусованою масовою, груповою та індивідуальною свідомістю, яка здатна утримувати важливі смисли аж до перетворення їх у різні форми світоглядного сприйняття минулого. Вона включає хронологічні зрізи не тільки політичної, але й практично усіх виявів суспільної свідомості (економічної, правової, культурної тощо).

Наближуючи сучасну теорію суспільної пам'яті до завдань курсу «Політичні відносини і процеси у сучасній Україні», слід зауважити, що при усій складності структури суспільної пам'яті та багатоманітності політичної свідомості, сучасні дослідники дедалі частіше схиляються до думки, що українське суспільство набуває ознак своєрідного феномену авторитарної свідомості, для якої властиві стан загальної недовіри до інших, некритична готовність коритися будь-якому авторитетові, відчуття абсолютної безпорадності, інерція провінційності, догматизм мислення, страх міжособистісних контактів, відтворююча діяльність у вузьких рамках усталених стереотипів. Суспільна свідомість опинилася в стані соціального стресу, пише М. Михальченко, втратила чіткі орієнтири для оцінки минулого України і конструювання її майбутнього [10, с. 197-199]. Спеціалісти з тривогою пишуть про стан психічного здоров'я у посттоталітарних суспільствах, про політичну істерію і депресію, соціальну шизофренію і мовну невротизацію, ставляться й інші невтішні діагнози [11]. Подібна ситуація потребує не лише комплексних діагностуючих оцінок, але детального вивчення її окремих причин та проявів.

Умовно слід також розподілити розмаїття існуючих тлумачень поняття «політика пам'яті». Зокрема йдеться про два домінуючі підходи. 1) *Ціннісний підхід*, представники якого політику пам'яті визначають як різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті; як свідому стратегію проектування образів минулого у планах на майбутнє; як публічний простір діалогу суспільних сил та істориків. В межах такого розуміння стверджується необхідність погодження конкуруючих інтересів у системі конструювання образів минулого, що постають з певної конфігурації політико-владних та суспільних відносин. Демократичний полілог виступає значимою ціннісною основою відповідної консенсусної моделі політики пам'яті, де кожен має можливість вільно презентувати власні візії минулого у публічному просторі. Водночас поширення набуло також 2) *інструменталістське трактування* політики пам'яті виключно як перманентної боротьби за владу; систему заходів по уніфікації індивідуальних уявлень про історичне минуле єдиної логіці історичного наративу. Прихильники конструктивістського підходу політику пам'яті тлумачать як нав'язану пам'ять і дозволена історію; як створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти»; як символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт. Неминучою у реалізації такої централізованої моделі політики пам'яті є монологічність державних рішень, особність та однозначність у трактуваннях минулого, усунення альтернативних історичних оцінок. Зрештою одним із можливих виходів із подібної дискусії є застосування *диференційованого підходу*, за якого вирізняють дві близькі, але не тотожні категорії. Політика правлячих державних еліт, націлена на інтенсивне переписування історії, а відтак і деформацію суспільної пам'яті, відповідає поняттю «історична політика» (цілеспрямований політичний вплив на історичну науку). Коли ж йдеться про сучасні завдання політики, які полягають не в тому, щоб нав'язати єдине прочитання історії, а у тому, щоб осмислювати умови співіснування різних пластів суспільної пам'яті та відповідних досвідів – більш доречним є формулювання «політика пам'яті».

В часі стрімких наукових відкриттів, в епоху прирівнювання цінностей індивідуальних пам'ятей до історичної науки, спільне минуле та його інтерпретації сповнені несподіванок. Умови інформаційного суспільства достатні для сприйняття та переосмислення людьми таких несподіванок і перманентних змін у сфері трактувань минулого, що втім реалізувати складно без докладання у цій справі спільних зусиль різними суб'єктами політичного процесу. Сьогодні у сфері політики пам'яті вимога зрощування спільних ціннісних пріоритетів, духовних та інтелектуальних прерогатив, моральних регуляторів поведінки однаково актуальна як для представників вищих щаблів державного управління, так і для пересічних громадян. Нові духовні стимули об'єктивності, відкритості, толерантності, відповідальності, взаємодовіри, освіченості мусять стати невід'ємною частиною полілогу у процесі пригадування, збереження і передачі суспільно-значимих смислів.

Українські контексти розвитку теорії суспільної пам'яті, як і практики впровадження конструктивних стратегій політики пам'яті державою потребують комплексних соціологічних, психологічних, фахових політико-правових, історичних методик, збору емпіричного матеріалу. Сьогодні гостро стоїть питання про розробку комплексної стратегії поступового реформування політики пам'яті в Україні. Вихідними засадами такої стратегії мусить постати: вираження провідних інтересів існуючих груп та прошарків щодо трактування спільного минулого; розв'язання суперечностей, конфліктів, що виникають між суб'єктами суспільно-політичного життя з приводу оцінок історичних подій; інтеграція різних груп населення навколо спільної пам'яті, причому, як спільної гордості, так і каяття за минуле; соціалізація особи шляхом її залучення до історичного досвіду спільноти; забезпечення поступальності суспільно-політичного розвитку.

Вивчення матеріалу потребує формулювання запитання для поточного контролю і самоконтролю студентів, серед яких основними виділяємо наступні:

До якої з позицій у трактуванні суспільної пам'яті схиляється сучасна меморіальна парадигма: пам'ять як сховище, як діяльність, чи як процес?

Перелічіть центральні категорії студій пам'яті. Яка з них відповідає предмету вивчення сучасної політичної науки?

Визначте базові процеси колективної пам'яті, що окреслюють її функції у політичному житті суспільства?

Які структурні компоненти суспільної пам'яті виділяють сучасні науковці?

Які явища суспільно-політичного життя позначають поняття «офіційна пам'ять» та «контрпам'ять»?

Що у структурі суспільної пам'яті піддається частішим змінам: знання про минуле, чи його оцінка?

Розмежуйте категорії: «конфлікт пам'яті», «конфлікт пам'ятей», «війни пам'ятників».

У чому полягає значення і відмінність феноменів пам'ятевого консенсусу і демократичного полілогу пам'ятей?

Назвіть можливі стратегії політики пам'яті?

Що таке «культура пам'яті»?

Які політичні інститути беруть участь у конструюванні спільних уявлень про минуле?

Коло проблемних питань, окреслених на лекційному занятті, актуалізують розробку студентами доповідей за такими тематичними напрямками:

1. Політична свідомість та суспільна пам'ять як взаємозалежні феномени.
2. Витоки сучасної теорії колективної пам'яті у працях А.Варбурга та М.Хальбвакса.
3. Конфлікти пам'ятей та конкуренція інтерпретацій минулого: кореляція понять.
4. Соціальна ностальгія: наукові підходи до визначення природи і сутності.
5. Фільтри пам'яті як предмет політичних маніпуляцій.
6. Політика пам'яті у системі міжнародних відносин.
7. Держава як суб'єкт політики пам'яті.

8. Інститути національної пам'яті: зарубіжний досвід та українські реалії.
9. Культура політичної діяльності та культура пам'ятання: паралелі і точки перетину.
10. Етика пам'яті у структурі політичної освіти.

Проаналізовані особливості суспільної пам'яті, а також окремі аспекти посткомуністичної динаміки політики пам'яті не вичерпують заявленої проблематики, та не дають доведеної картини для розуміння студентами відповідної проблематики. Лекційний матеріал провокує до самостійного наукового пошуку, роботи над монографіями, словниками, публікаціями, написання творчих завдань, тезових конспектів. Вагомим доповненням до складного теоретичного і насиченого емпіричного матеріалу зі студій пам'яті може слугувати наведення прикладів репрезентації пам'ятевого дискурсу у художній літературі, кінокартинах, творах мистецтва, у медіа-продукції тощо.

Література:

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / Г.Алмонд, Дж. Пауэл, К.Стромм, Р.Далтон [Пер. А.Богдановского]. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
2. Анкерсміт Ф. Постмодерністська «приватизація» минулого / Ф.Анкерсміт // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 246 – 271.
3. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман; [Пер. з нім. К.Дмитренко, Л.Доронічева, О.Юдін]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
4. Историческая социология: опыт и перспективы: [Заочный круглый стол редакции журнала «Социологические исследования»] // Социологические исследования. – 2005. – № 1. – С. 41–53.
5. Йейтс Ф.А. Искусство памяти / Ф.А. Йейтс; [Пер. с англ.] – СПб.: Университетская книга, 1997. — 480 с.
6. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек; [Пер. з нім.] – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.
7. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П.Коннертон; [Пер. з англ. С. Шліпченко]. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
8. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе / В. Кремень, В. Ткаченко. – К.: Видавничий центр «ДрУК», 1998. – 446 с.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [Упор. Ю. І. Римаренко]. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
10. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
11. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.П. Нагорна. – К.: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
12. Науковець перед з'явою пам'яті: [Матеріали форуму на тему «Геополітика, примирення та пам'ять»] // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 9 – 52.
13. Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць / Гол.ред. В.Солдатенко. – Випуск 5. – К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2012. – 242 с.
14. Нора П. Между памятью и историей: Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память / Ред. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; [Пер. с фр. Д.Хапаевой]. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 328 с.
15. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.
16. Рикер П. Память, История, Забвение / Поль Рикер. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
17. Рябчук М. Культура пам'яті та політика забуття / М. Рябчук // Часопис «Критика». – 2006, січень-лютий (число 1-2). – С. 18 – 21.

18. Філософія політики: [Корот. енцикл. слов.] / НАН України. АПН України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка; [Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко та ін.; Редкол.: Л.В. Губерський (кер.) та ін.]. – К.: Знання України, 2002. – 669 с.

19. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; [Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина]. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

20. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Б. Шацька; [Пер. О. Герасима, ред. А. Павлишина]. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 248 с.

Волянчук О. Я. Память общества как измерение политического развития (методическая разработка к лекции)

Представлены выборочные и адаптированные к учебному процессу материалы по теории общественной памяти. Определены основные направления проведения лекционного занятия по проблемам общего припоминания и забвения в политической жизни для студентов специальности «Политология».

Ключевые слова: *студии памяти, память общества, политика памяти, демократическая политическая культура, политическое образование.*

Volyanyuk O. Public memory as a measure of political development (methodical work the lecture)

The selective and adapted to the learning process achievements of the public memory theory are presented. The main directions of lectures on the remembering and forgetting problems in political life for students majoring in «Political Science» are determined.

Keywords: *memory studies, public memory, memory policy, democratic political culture, political education*